

Bartha i Jana Pawła II, o których pisze, że „odkryli na nowo etykę chrześcijańską”. Ich wizje i refleksje nad naturą moralności chrześcijańskiej nazywa „najbardziej wpływowymi i przejmującymi w XX wieku” (s. 99). Uznanie dla Bartha jest u Bannera swoiście usprawiedliwione, uchodzi on bowiem za czołowego znawcę Bartha wśród teologów anglikańskich. Natomiast uznaniu dla Jana Pawła II i jego rozumienia moralności chrześcijańskiej dawał wyraz już wcześniej, pisząc o wartości papieskiego nauczania. Tutaj podkreśla szczególnie papieski akcent na chrześcijańską antropologię, jej wyjątkowość, a zarazem jej „rozumność wbrew wyzwaniom sceptycyzmu i relatywizmu” (s. 101). Równocześnie zaznacza, że – w odróżnieniu od Bartha – Jan Paweł II wierzy w możliwość dialogu ze światem, poznania i przyjęcia uniwersalnego prawa naturalnego, a przynajmniej zrozumienia niewystarczalności czy ograniczoności świeckiej wizji życia ludzkiego. Banner pokrótce analizuje w tym względzie *Veritatis splendor* i *Evangelium vitae* (por. s. 107-113). Na koniec swoich interesujących refleksji dostrzega niepokojący niedorozwój dzisiejszej etyki w kontekście nauki. Przywołując H. Jonasa, zarysowuje pytania, jakie rodzą się w obliczu współczesnego rozwoju biotechnologii w duchu powszechnego utylitaryzmu (konsekwencjalizmu). Wobec takich tendencji w dzisiejszym świecie Banner – obok innych – powraca raz jeszcze do Jana Pawła II pisząc, że obie wspomniane encykliki „jasno i racjonalnie prezentują różne wyzwania, jakie stają wobec myśli etycznej, zwłaszcza etyki chrześcijańskiej, na koniec XX wieku” (s. 140).

Całość opracowania uzupełnia wykaz ważniejszej literatury przedmiotu oraz indeks osobowo-rzeczowy (s. 141-150). Trzeba szczególnie podkreślić, że obok jasnego i precyzyjnego języka *Christian Ethics: A Brief History* charakteryzuje wyjątkowa dojrzałość i świetne zorientowanie w myśli filozoficznej, teologicznej i etycznej tak w wymiarze współczesnym, jak i historycznym. Warto polecić tę lekturę nie tylko filozofom i teologom, ale każdemu, kto refleksyjnie przeżywa swoje życiowe powołanie, dostrzega niepokój dzisiejszego świata, a jednocześnie wytrwale szuka racji dla nadziei, w czym nieobca jest mu chrześcijańska wiara i teologiczne rozumienie rzeczywistości.

Ks. Sławomir Nowosad
Instytut Teologii Moralnej KUL

James F. Keenan. *A History of Catholic Moral Theology in the Twentieth Century: From Confessing Sins to Liberating Consciences*. London–New York: Continuum 2010 ss. VIII+248.

Jezuita James Keenan, od wielu lat związany z Boston College, należy do najbardziej znanych amerykańskich teologów moralistów i bioetyków. Jest m.in. członkiem zarządu Catholic Theological Society of America oraz Society of Christian Ethics.

Wydaje interesującą serię studiów teologicznomoralnych pt. *Moral Traditions* na Georgetown University. Od lat swoiście dokumentuje rozwój teologii moralnej, zwłaszcza amerykańskiej, przygotowując obszerną rubrykę w kwartalniku „Theological Studies”. Warto wspomnieć, że to Keenan był inicjatorem i głównym organizatorem dwóch światowych konferencji katolickich teologów moralistów w Padwie (2006) i w Trydencie (2010). Wydał w związku z tym dwa obszerne zbiory pokonferencyjne: *Catholic Theological Ethics in the World Church: The Plenary Papers from the First Cross-cultural Conference on Catholic Theological Ethics* (London–New York: Continuum 2007) oraz *Catholic Theological Ethics, Past, Present and Future: The Trento Conference* (Maryknoll: Orbis 2011). Warto także wspomnieć jego *Moral Wisdom: Lessons and Texts from the Catholic Tradition* (Lanham: Rowman & Littlefield 2004) oraz *Ethic of the Word: Voices in the Catholic Church Today* (Lanham: Rowman & Littlefield 2010 /wyd. 2/).

Recenzowana tu książka Keenana jest szczegółowym studium nad rozwojem historycznym katolickiej teologii moralnej w XX w., w zasadzie ograniczonym do teologii moralnej fundamentalnej. Autor pomija więc zagadnienia i publikacje z zakresu problematyki szczegółowej (sam woli je nazywać „etyką stosowaną”), jak etyka społeczna, medyczna, seksualna itd. (s. VII). Choć kontrowersyjny w poglądach na pewne kwestie moralne (jak ocena moralna homoseksualizmu), Keenan zasługuje na uznanie za systematyczny wysiłek analizowania i przybliżania czytelnikowi trendów i przemian w teologii moralnej, szczególnie w XX w. Słusznie, że dla pełnej dokumentacji nie pomija autorów i publikacji bardziej czy mniej kontestujących oficjalne nauczanie Kościoła, jak Ch. Curran (por. np. s. 99-101), R. McCormick, J. Fuchs czy M. Vidal. Keenan, jak się przyjęło, nazywa ich rewizjonistami i nie ukrywa swojej dla nich sympatii. Do tego grona – jak pisze – „twórczych i odważnych teologów” siebie też wydaje się zaliczać. Co jednak nie umniejsza wartości omawianej tu książki.

Odnosząc się do współczesnej dyskusji terminologicznej, wbrew poglądom niektórych głośniejszych moralistów (jak J. A. Gallagher, N. Rigali, M. Vidal), Keenan jest zdania, że nie należy rezygnować z terminu „teologia moralna”. Teologia moralna, kiedyś czy obecnie, jest tym samym teologicznym „wysiłkiem Kościoła”, by wszechstronnie ująć i ukazać moralną odpowiedź na wezwanie Chrystusa. Jej metoda może ulegać modyfikacji, ale to nie zmienia jej natury, która trwa od listów św. Pawła do najbardziej współczesnych wypowiedzi na tematy moralne. Chodzi o to, by opisać, jak według Kościoła ma żyć uczeń Chrystusa. Keenan wyraża przekonanie, że XX wiek był świadkiem, jak teologia moralna z „ustalonej nauki o ludzkim działaniu” stała się „przewodnikiem osobistego i wspólnotowego rozwoju dla kierujących się sumieniem uczniów Chrystusa” (s. 7).

Przypomina i dość obszernie omawia liczne podręczniki z początku XX wieku, które były powszechnie używane aż do lat 60. (J. Mausbach, A. Tanqueray, J.-P. Gury, A. Lehmkuhl, E. Genicot, H. Noldin, J. Aertnys, D. Prümmer, B. Merkelbach). Ponadto, z racji amerykańskiego kontekstu, szerzej prezentuje trzy, w tamtym czasie najbardziej popularne i wielokrotnie wydawane podręczniki anglojęzyczne: T. Slater – *A Manual of Moral Theology for English-speaking Countries* (1 wyd. London: Benziger Brothers 1906, 5 wyd. 1931); H. Davis – *Moral and Pastoral Theology: A Summary* (1 wyd. London: Sheed and Ward 1934, 7 wyd. 1958); H. Jone – *Moral*

Theology (wyd. niem. 1929, 1 wyd. ang. 1945, 8 wyd. 1951). Były one najpowszechniej używane w seminariach i na wydziałach teologii USA (s. 9-34).

Keenan przypomina, że pierwsze inspiracje odnowy teologii moralnej dał belgijski benedyktyn Joseph (Odon) Lottin, który dużo pisał o psychologii i moralności, a szczególnie mocno uwzględniał kontekst historyczny w rozwoju teologii moralnej (s. 35-58). Z kolei akcent na odnowę w duchu biblijnym i chrystocentrycznym uwidocznił się zwłaszcza w u F. Tillmanna w *Die Idee der Nachfolge Christi* (1934) oraz u G. Gillemana, którego praca doktorska, opublikowana w 1952 przez jego promotora jako *Le primat de la Charité*, uważana jest przez niektórych za najważniejsze studium z teologii moralnej wydane w XX wieku. Przez kilkadziesiąt lat Gilleman uczył potem w seminarium w Indiach i niemal całkowicie zapomniany zmarł w Kalkucie w 2002 mając 92 lata (s. 59-82).

Szczególnie dużo uwagi Keenan poświęca B. Häringowi i jego *Das Gesetz Christi* z 1954 (s. 83-98), o czym pisze z wyjątkowym (zrozumiałym) uznaniem. Przy okazji sam wspomina swoje studia w Rzymie, gdy to czytał i słuchał wykładów Häringa, podkreśla jego wpływ na Vaticanum II, zwłaszcza na konstytucję *Gaudium et spes*, zaznaczając, że niektórzy widzieli w Häringu niemal „ojca” tej soborowej konstytucji (s. 96). We współczesnej teologii Keenan dostrzega zwłaszcza dwie prace inspirowane przez Häringa: C. Currana *The Catholic Moral Tradition Today: A Synthesis* (z 1999) i M. Vidala *Neuva moral fundamenal: El hogar teologico de la etica* (z 2000). Obie dość obszernie omawia i bardzo chwali (s. 101-104).

Wśród tzw. neomanualistów Keenan wymienia zwłaszcza Amerykanów J. Forda i G. Kelly’ego, oceniając ich prace jako wartościowe, ale tradycyjne i mało twórcze (s. 115-120). W tym kontekście, pisząc o Encyklice *Humanae vitae*, Keenan widzi w niej przykład odrzucenia przez Kościół „innovacyjnego podejścia rewizjonistów” i „pierwszą, znaczącą papieską aprobatę dla ujęć neopodręcznikowych po Vaticanum II” (s. 123). Za nowszy przykład neopodręcznika Keenan uznaje trzytomowe dzieło *The Way of the Lord Jesus* G. Griseza (1983-1997). Choć dostrzega pewne pozytywne aspekty encykliki *Veritatis splendor*, to także ona jest dla niego przykładem współczesnego neomanualizmu (s. 128). Podkreśla głównie jej krytyczne przyjęcie przez tych teologów moralistów (rewizjonistów), którzy widzieli w niej „zafałszowanie” i „karykaturę” swoich poglądów (s. 128-134).

Spośród innych autorów Keenan wyróżnia nowe pokolenie moralistów, którzy nie wyszli ze szkół rzymskich, ale z innych środowisk i od innych nauczycieli – np. M. Farley (od protestanta J. Gustafsona), D. Mieth i A. Autiero (od A. Auera), L. S. Cahill (od Gustafsona i R. McCormicka). Nowego ducha dał wszystkim zwłaszcza jezuita J. Fuchs, a wśród jego uczniów wymienia, np. K. Demmera i B. Schullera. Wspomina też takich moralistów, jak J. Janssens (Leuven), E. Chiavacci (Włochy), K. Kelly (Anglia), E. McDonagh (Irlandia), szczególnie zwracając uwagę na ich krytyczne odniesienie do *Humanae vitae* (s. 142-146). Keenan dostrzega też nowe, dwudziestowieczne spojrzenie na kazuistykę, czego przykładem jest *The Abuse of Casuistry: A History of Moral Reasoning* A. Jonsena i S. Toulmina z 1988 (s. 159-162).

W kolejnej części swojego studium Keenan odkrywa nowe podstawy antropologii teologicznej (s. 173-196). „Historycystyczny” (a więc pozytywny, uwzględniający

kontekst czasu i sytuacji) rozwój refleksji teologicznomoralnej w ostatnich dziesięcioleciach spowodowany był zwłaszcza przez *Humanae vitae*, a następnie *Veritatis splendor*. Dotyczyło to szczególnie rozumienia prawa naturalnego, gdzie według Keenana istnieje konieczność uwzględniania historycznego i egzystencjalnego kontekstu życia człowieka. Natura ludzka jest „złożonym i rozwijającym się systemem, którego celowość, rozwój i sposoby współzależności ludzka refleksja poznaje jedynie częściowo – chociaż nie arbitralnie” (s. 175). Teologowie rewizjoniści, opowiadający się za takim „dynamicznym” rozumieniem natury, zarzucają Magisterium wizję klasycystyczną, która nie odpowiada współczesnemu rozwojowi refleksji naukowej i filozoficznej. W tym kontekście doszło do rozwoju idei etyki autonomicznej, której początki dał A. Auer. Tutaj ponownie Keenan przytacza opinie teologów rewizjonistycznych, zarzucających encyklice *Veritatis splendor* błędne odczytanie ich poglądów co do opcji fundamentalnej, czynów wewnętrznie złych czy prawa naturalnego (np. s. 188). Nowe, historycznie uwarunkowane pojmowanie prawa naturalnego i całej antropologii pozwala – według Keenana – na dalszy, twórczy rozwój etyki chrześcijańskiej na przykład w kierunku etyki feministycznej (czego przykład daje C. L. H. Traina w *Feminist Ethics and Natural Law* z 1999).

Na koniec (s. 197 nn.) Keenan przypomina rozwój myśli społecznej we współczesnej teologii moralnej, zwłaszcza problemu cierpienia, niesprawiedliwości i solidarności (E. Chiavacci, M. Vidal, E. McDonagh, K. Kelly, B. Hoose, L. Hogan, R. Gascoigne), uwzględniając kontekst globalny. Szczególne miejsce znalazło to w południowoamerykańskiej teologii wyzwolenia (G. Gutierrez, L. Boff, J. Sobrino, F. Moreno Rejon, T. Mifsud, E. Bonnin). W kontekście rozprzestrzeniania się choroby AIDS Keenan zauważa afrykańskie próby ukazania chrześcijańskiej wizji życia moralnego (np. M. R. Afan, E. Mveng, J.-M. Ela, J. M. Waliggo, L. Magesa). Powstaje też literatura etyczna na kontynencie azjatyckim, zwłaszcza w Indiach i na Filipinach (S. Arokiasamy, C. Campos, J. Chathanatt, A. Brazal, F. Gomez). Autorzy ci wyjątkowo mocno wychodzą z kontekstu lokalnego, gdzie cierpienia i niesprawiedliwości głęboko doświadczają całe społeczeństwa i narody. Odwołując się do osobistego zaangażowania w światowe konferencje teologów moralistów, Keenan podkreśla potrzebę studiów międzykulturowych i globalnych, co już znajduje pewien odzew zwłaszcza u młodszych moralistów.

Według moralisty z Bostonu wszystkich autorów można najogólniej podzielić na „klasycystów” i „historycystów”. To rozróżnienie pozwala mu pochwalić tych drugich – w gronie których widzi siebie czy swoich kolegów rewizjonistów – jako rzeczywiście uwzględniających kontekst, okoliczności sytuacyjne, zmieniający się świat itp. Jak pisze, pozwala im to odważniej i bardziej twórczo myśleć, doceniając wartości i ludzkie wybory. Klasycyści natomiast myślą tradycyjnie, nie stać ich na argumentację dedukcyjną, zwykle odwołują się do prawdy itp. Chociaż niekiedy pisze z uznaniem o Janie Pawle II, jego wyczuciu i akcentowaniu solidarności w życiu społecznym, o jego koncepcji „świętości życia”, Keenan umieszcza go wśród klasycystów odrzucających święcenia kobiet (s. 114), a zarzuca mu, że ogłaszając normy moralne, wymagał „pełnej uległości przestrzegania ze strony sumienia każdego człowieka” (s. 86).

Mimo uwag krytycznych, trzeba uznać *A History of Catholic Moral Theology in the Twentieth Century* za pożyteczne opracowanie, pozwalające zorientować się w bogactwie XX-wiecznej literatury teologicznomoralnej i w różnych nurtach. Keenan ma tu niewątpliwie wyjątkowe rozeznanie i jest bardzo pracowity, o czym świadczą również liczne i bogate przypisy. Chociaż, jak wskazano, jego interpretacja i ocena niektórych autorów i trendów w teologii moralnej budzi zastrzeżenia, a czasem jest wyraźnie tendencyjna czy upraszczająca, książka ta jest cennym źródłem informacji o przemianach w nowszej katolickiej teologii moralnej. Autor nie ustrzegł się jednak pewnych nieścisłości: I światowa konferencja moralistów katolickich była w 2006, a nie w 2004 (s. 87), natomiast encyklika *Centesimus annus* ukazała się w 1991, a nie w 1981. Poza tym, mimo oczywistej bariery językowej, dziwi zupełny brak odniesień do autorów i publikacji z kręgów środkowoeuropejskich, tym bardziej, że niektórych Keenan zna i sam zapraszał na światowe konferencje do Padwy czy do Trydentu. W posłowniu Keenan wspomina jeszcze krótko o aspektach moralnych encyklik Benedykta XVI, co oczywiście dotyczy już XXI wieku (s. 241-242) oraz podaje pomocny indeks (s. 243-248). Nie rezygnując z zastrzeżeń trzeba uznać *A History of Catholic Moral Theology in the Twentieth Century: From Confessing Sins to Liberating Consciences* za opracowanie, do którego będą musieli odnosić się wszyscy badający rozwój katolickiej nauki moralnej w kontekście jej soborowych przemian.

Ks. Sławomir Nowosad
Instytut Teologii Moralnej KUL

At the Roots of Christian Bioethics: Critical Essays on the Thought of H. Tristram Engelhardt. Red. A. S. Iltis, M. J. Cherry. Salem: M&M Scrivener Press 2010 ss. XVI+339.

To dobrze, że wśród licznych ostatnio publikacji bioetycznych pojawiają się i takie, które wyrastają ze wschodniej, prawosławnej tradycji teologicznej i kościelnej. Recenzowany tu zbiór esejów dotyczy właśnie takich pism H. T. Engelhardta. Hugo Tristram Engelhardt urodził się w Teksasie w 1941 w rodzinie katolickiej, otrzymał wykształcenie medyczne i uzyskał doktorat z medycyny w amerykańskim Austin w 1972. Równocześnie odbył studia filozoficzne m.in. na Uniwersytecie w Bonn u prof. K. Hartmanna, już w USA zwieńczone doktoratem z filozofii Kanta w 1969. W dojrzałym wieku, poruszony spotkaniem z liturgią wschodnią w Istambule, wraz z żoną i dwiema córkami przyjął wiarę prawosławną w 1991. Jako czynny nauczyciel akademicki jest profesorem filozofii (głównie kantowskiej i heglowskiej) oraz historii i filozofii medycyny na ame-